

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ XX-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՈՒՄ

Նոր, քսաներորդ դարի շեմքը ոտք դնելիս՝ բնական է որ մենք մի անգամ դէպի յետ նայենք, անցած և արդէն պատմութեան բաժին դարձած 19-րդ դարի վրայ, մի ամիտի հաշիւ տանք մեզ, թէ ինչ էինք անցեալ դարում, ինչ ենք այժմ, և աշխատենք գուշակել, թէ ինչ կը լինինք ապագայում: Մեր կեանքի բազմատեսակ բարդ երևոյթները թողնելով՝ մենք սահմանափակուած ենք մի համեմատական ակնարկ ձգելով հայոց մտաւորական զարգացման միայն մի ճիւղի, այն է հայագիտութեան վրայ:

Անցեալ, տասնեկիններորդ դարի սկզբին, շատ բախտաւոր ազգ ենք եղել հայերս, ինքնարաւական և գոռող՝ մեր ազգային պատմութեամբ ու գրականութեամբ: Եւ ինչպէս չը պարծենային մեր պապերը. դրախտը՝ Հայաստանում, Ադամն ու Եւան Հայաստանի առաջին բնակիչներ, նրանք խօսելիս են եղել հայերէն լեզուով, Աստուած էլ հայերէն է եղել նրանց հետ խօսելիս, Նոյի տապանը հանգչել է Մասիս սարի գլխին, դարձեալ Հայաստանում, Նոյը այգտեղ էլ ապրել է ու մեռել: Ապացոյցներ՝ որչափ կ'ուզէք, ահա Նախճուան քաղաքը, որ նշանակում է նախ-իջևան, այսինքն առաջին իջևան Նոյի. ահա Ակոռին, որ նշանակում է արկ ուռի, այսինքն խաղողի վազ տնկեց, ահա Մարանդը, որ նշանակում է մայր-անդ, այսինքն մայրը (Նոյի կինը) այնտեղ է թաղուած. ահա Երևանը, որ առաջին անգամ «երևեց» Նոյին և այլն: Հայկը, մեր ազգի նահապետը, Նոյի վեցերորդ սերունդն է եղել, աշտարակաշինութեան հսկաներից մէկը, որ Սենաարից գաղթել է դարձեալ իր մայր երկիրը, Հայաստան, իր նախահաւ Նոյի մօտ, այստեղ սպանել է վիրազ հակայ Բէլին, որին ազգերը պաշտում էին իբրև աստուած, և հիմնել է մեր ազգութիւնը: Քրիստոնէութեան լոյսը առաջին անգամ ծագել է դարձեալ Հայաստանում. Հայոց Արքար թագաւորը առաջին թագաւորն է լինում, որ ընդունում է քրիստոնէութիւն և մկրտւում է և այլն: Ո՞ր ազգը ունեցել է այսքան պարծանքի նիւթեր.—մի հայրենիք, որ երկու անգամ որրան է

եղել մարդկութեան, մի լեզու, որ առաջինն է եղել աշխարհիս վրայ, մի նահապետ, ուղիղ աշտարակաշինութեան ժամանակից, բռնաւորութեան դէմ ազատութեան դրօշը կանգնեցնող, մի անդրանիկ քրիստոնեայ թագաւոր,—մի խօսքով՝ հայրենիք, ծագում, լեզու և կրօն՝ բոլորը առաջին կարգի...

Այս գիտակցութիւնն ունէին, անկեղծ հաւատացած էին և քարոզում էին տասնեւիններորդ դարի սկզբներում առաջաւոր հայ մատենագիրները, և այս ինքնաբաւական, պարծենկոտ նուազը հնչում էր հայրենի պատմական գրութեաների և բանաստեղծութիւնների մէջ մինչև դարի երկրորդ կէսը և դեռ այս կողմը Դեռ Խոթանասնական թուականներին մի ականաւոր հայ հեղինակ յիշեցնում էր իր հայրենակիցներին ազգային պարծանքները, ասելով՝

«Մեր տէրն ի յերկնուց ծայրէն երբ իջաւ՝

Երկրիս հիման քարն յԱրարատ դրաւ...

Ի հայոց հողէն կազմեցաւ Ադամ,

Զօգն Հայոց Եւայն ծըծեց քաղցրահամ...

Այն սարին ծարէն Նոյ մտաւ ի տապան,

Ջրագունդ երկրիս շուրջն եկաւ ման ու ման,

Իջաւ բազմեցաւ ի բարձրն Մասիս,

Զաղու աղաւնին դրրկեց աւետին.

Երկիրս էր դարտակ, անապատ անեղ,

Լուկ ի Հայաստան կայր մարդկութեան տեղ...

Աբգար թագաւոր մեր քաջ, իմաստուն,

Թըղթով է խօսեր հետ Աստուածորդւոյն» և այլն:

Նուագ Դ. Ալիսանի

Բախտաւոր, զո՞ն էին մեր հայրերը: Բայց այս բախտաւորութիւնը նման էր այն երեխայի բախտաւորութեան, որ իր ծննդավայր գիւղից ոտքը դուրս չը դրած՝ ճանաչում է միայն իր գիւղի հորիզոնը, որից դուրս աշխարհ չը կայ նրա համար, այլ կապոյտ սարերն են, որոնց վրայ հանգչում է երկնքի կապոյտ մեծ, բոլորակ խուփը, որի համար հօր տունը ամենայն կատարելութիւն է, գոմը՝ սենեակ, որից աւելի լաւը դժուար է երևակայել, մարտի ծխացող ձրագը՝ հիւանալի լուսաւորութիւն, գիւղացու փշած գունդան՝ զմայլեցուցիչ երաժշտութիւն. ցեխոտ, նեղ անցքերը՝ օրինաւոր փողոցներ: Երեխան գո՞ն է ամեն բանից, որովհետեւ ուրիշ բան չէ տեսնել՝ բացի իրան չըժպատող գիւղի կեանքից. առիթ չէ ունեցել համեմատելու իրանց գիւղը մի քաղաքի կամ մայրաքաղաքի հետ, որ ապա թէ ուղիղ հասկացողութիւն կազմէր իր հայրենի գիւղի, իր հայրական տան

ու նիստ ու կացի մասին: Սրա նման էր և մեր հայերի բախտաւորութիւնը անցեալ դարի սկզբներում—տգիտութեան բախտաւորութիւն, որ աւելի վատ է քան անբախտութիւնը:

Իսկ այժմ, քսաներորդ դարի սկզբում՝ Օ՛, մենք այժմ անբախտ ենք, մեր աչքերից ընկել են այն վարդապոյն ակնոցները, որոնցով ամեն ինչ վարդապոյն էին տեսնում մեր պապերը: Մենք այժմ գիտենք, որ զրախօր Հայաստանում չէ եղել, որ Նոյի տապանը Մասիսի վրայ չէ իջել, որ Ադամն ու Նոյը հայերէն չեն խօսել, որ Հայկը չէ եղել և Բէլլէն չէ սպանել, որ Աբգարը հայոց թագաւոր չէ եղել: Մենք գիտենք, որ մենք հայերս Հայաստանի բնիկ ժողովուրդ չենք, այլ որ մեր նախահայրերը գաղթականներ են եղել, որոնք եկել նուաճել են Ուրարտուի բնիկ խաչերին և տիրելով նրանց երկրին՝ կոչել են Հայաստան, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս յետոյ մոնղոլական և թաթար ցեղեր եկան նուաճեցին հայերին և տիրեցին նրանց երկրին: Եւ այս բոլորը գիտեն ոչ միայն առաջաւոր հայերը, գիտնականները, այլ աշակերտները ևս սովորում են զպրօցական նստաբանների վրայ: Ուրեմն բոլոր, բոլոր ազգային պարծանքները մի դարի ընթացքում ոչնչացան, անդառնալի կերպով կորան, և այսօր, երբ նրանց մասին խօսք է լինում՝ նրանք համարում են միամիտ աւանդութիւններ ազգի խազ, մանկական հասակի, չընայելով որ այդ ազգը երկու-երեք հազար տարուայ զատկառելի հասակ ունի:

Այսպէս ուրեմն տեսնում ենք, որ տառնեկներորդ դարը մեր պատմական-ազգային գիտակցութեան վերաբերմամբ մի շատ կարեւոր շրջան է կազմում, որի ընթացքում պատմական բովանդակ ուղղութիւնը հետզհետէ տեղի է տալիս բեյալական ուղղութեան, օրօրող, երազող բանաստեղծութիւնը՝ անողոր, սթափ իրականութեան: Մեր մանկական գիտակցութիւնը թեալկուով է գէպի պատանեկան հասակը, սկսում է շուրջը նայել, ծանօթանալ, համեմատել, և ահա նախկին ինքնաբաւական թմբութեան յաջորդում են՝ նախ կասկածներ, ապա բողոք, հետազօտութիւն, հիասթափութիւն, որոնք վերջապէս տեղի են տալիս հանդարտ ինքնաճանաչութեան և ասպարէզ են բաց անում եռանդուն աշխատութեան համար:

Ազգային գիտակցութեան մէջ տեղի ունեցած այս յեղափոխութիւնը բնական է, որ առանց կուռի, առանց գիմադրութեան չէր կատարուի: Խորտակել ազգային կուռքերը, ոչնչացնել այն փաստերը, որոնց հիման վրայ հայը իրան ճանաչում էր իբրեւ Աստուծու ընտրեալ ժողովուրդ, առաջինը ազգերի մէջ՝ հեշտ բան չէր: Աւանդութեան միամիտ հաւատացողները քն-

նադատութեան սթափեցնող ձայնից վեր թռան, և սկսեց կռիւ երկու ուղղութիւններէ մէջ: Հայոց լեզուին ու գրականութեան տգէտ, հայատեաց, յանդուգն, սրբապիղծ և այլն հրատարակուեցին նոր ուղղութեան հետևողները, բայց սրանք նոյնպիսի սառնասրտութեամբ շարունակեցին իրանց գործը՝ ինչպէս վիւրաբոյժը բողոքող ու տրանջող հիւանդի վրայ կատարում է իր գործողութիւնը, մինչև վերջապէս բողոքներն ու լուսանքները դադարեցին, աւանդութիւնը անդառնալի կերպով չքացաւ և այսօր պատմական-մատենագրական ասպարէզում վիճաբանութիւնները կատարւում են բոլորովին տարբեր, իրական, գուտքննադատական հողի վրայ:

Ո՞վ էին նոր ուղղութեան հետևողները և ինչ արին նրանք, որ յաջողեցան յիշեալ յեղափոխութիւնը առաջացնել հայոց պատմական գիտակցութեան մէջ:—Սրանք մի խումբ գիտնական բանասէրներ էին, որ գիտական մէթոդով ձեռք զարկին ուսումնասիրելու և քննելու մեր հին մատենագրութիւնն ու լեզուն և նրանց համեմատելու ուրիշ ազգերի մատենագրութեան ու լեզուի հետ: Սրանք սկզբում եւրոպացի արեւելագէտներն էին, որոնք հետախուզող աչքերով մօտեցան մեր հին պատմութեան ու լեզուին, նախ անհամարձակ, ապա վստահ, վերջը խիզախաբար բաց արին նրանց քօղարկող խիտ վարագոյրը, սրբեցին դարերով դիզուած փոշին, և հետզհետէ, աշխատութիւնը առաջ դնալու չափով, մեր պատմութիւնն ու լեզուն սկսեցին երեւել իրանց իրական գրութեամբ: Եւրոպացի գիտնականների հետևողութեամբ առաջ եկան և հայ բանասէրներ, որոնք նոյն եռանդով աջակից եղան նրանց՝ ճշմարտութիւնը բաց անելու արդիւնաւոր գործում: Շրէօդէր, Լակրօզ, Վիստօն եղբայրներ, Սէն-Մարտէն, Լանգլուա, Ֆլօրիվալ, Դիւօրիէ, Բրօսսէ, Նէյման, Պէտերման, Դը-Լազարտ, Հիւբշման, Բաումգարտներ, Լաուէր, Գուտշմիտ, Բուզգէ, Կարրիէր, Գէլցէր, Կօնիքիւր, Մառ, և այլն և այլն—սրանք այն եւրոպացի և ռուս գիտնականներն են, որ աշխատել եւ ոմանք դեռ աշխատում են հայոց հին մատենագրութիւնն ու լեզուն լուսաբանելու իսկ սրանց հետևող ու գործակից հայ հեղինակներ եղել են և են Գալթըրճեան, Գաւրազալ, Էմին, Պատկանեան, Նորայր Բիւզանդացի, Այսնեան, Տաշեան, Մէնէվիշեան, Գալէմբարեան, իրանց «Հանդէս Ամսօրեայով», Սարգ. Սարգսեան, Խալաթեանցի, Միաբան, (Գալուստ Տէր-Մկրտչեան) և այլն: Վենետիկի Միսիթարեան միաբանութիւնն ու «Բազմալէպը» առանձին տեղ են գրաւում հայ լեզուի ու մատենագրութեան մշակների շարքում: Նրանք եղել են

և են պահպանող աւանդական հայեացքների, բայց հէնց այս ուղղութեան մէջ էլ չէ կարելի ուրանալ նրանց օգտակար նշանակութիւնը նրանով, որ հին տեսակէտները պաշտպանելով նոր հայեացքների դէմ՝ միջոց են տուել խնդիրները բազմակողմանի կերպով քննուելու, չը խօսելով այն մասին, որ երբեմն ուղղել են նոր հայեացքներում մուտք գտած սխալները. բայց վնաս տրիցոց գլխաւոր ծառայութիւնը կայանում է ուրիշ բանում. նրանք եղան, որ տպագրեցին հայ հին հեղինակները, տպագրեցին բազմաթիւ հայերէն քերականութիւններ, բառարաններ. նրանք առաջինը և մինչև այժմ միակն եղան, որ փորձեցին հայոց գրականութեան սխտեմական պատմութիւններ կազմել, հայոց հին թարգմանական գրականութեան մասին կարելույն չափ մանրամասն տեղեկութիւն տալ, հայերէն տպագրուած գրքերի ցուցակ պատրաստել: Վերջապէս նրանք եղան հայերէնի ուսուցիչ մի շարք եւրոպացի հայագէտների: Այս տեսակէտներից՝ Վնեստկի Միխիթարեանները անտարակոյս շատ նպաստել են հայագիտութեան զարգացման, հարուստ նիւթ և միջոցներ մատակարարելով քննութեան համար: Այս պատճառով Չամչեանի, Ինճիճեանի, Մ. Աւգերեանի, Բագրատունու, Աւետիքեանի, Ալիշանի, Զարբանակեանի և այլն անունները միշտ պատուաւոր տեղ պէտք է բռնեն հայագիտութեան պատմութեան մէջ:

Հայոց հին մատենագրութեան հետազոտութեան դաւանում հայագէտների ուշադրութիւնը պէտք է գրաւէր նախ և առաջ և գլխաւորապէս հայոց պատմութեան հայրը՝ Մովսէս Խորենացին, որովհետեւ նա միակ հեղինակն էր, որ գրել էր հայոց պատմութիւնը՝ սկզբնաւորութիւնից, այսինքն աշտարակաչիւնութիւնից, մինչև հինգերորդ դարի կէսերը Քր. յետոյ. նա էր, որ իբրեւ աղբիւր գործ էր ածել բարձր հետաքրքրութիւն ունեցող պատմական գրուածքներ, որոնք այժմ կորած են, վերջապէս նա էր առաջին հաղորդողը այն տեղեկութիւնների՝ որոնց վրայ գլխաւորապէս հիմնուած էին աւանդութիւններ հայ ազգի, լեզուի և կրօնի պատուաւոր դիրքի մասին: Եւ ահա Խորենացու պատմութիւնը սկսում են թարգմանել ղանազան եւրոպական լեզուներով *), որոնց միջոցով թարգմանիչները գիտնա-

*) Լատիներէն՝ երկու անգամ, 1733-ին Բրէննների ձեռքով (կիսատ) և 1736-ին Վիստոն եղբայրների ձեռքով. ֆրանսերէն՝ երեք անգամ՝ 1836-ին և 1842-ին Ֆլորիվալի ձեռքով և 1857-ին Լանգլուալի ձեռքով. իտալերէն՝ երկու անգամ, 1841-ին Վապպելլետտիի ձեռքով և 1849-ին Վենետիկի Միխիթարեանների ձեռքով. ռուսերէն՝ երեք անգամ՝ 1809-ին Յովս. սարկ. Յովհաննիսեանի ձեռքով և 1858-ին ու 1893-ին Էմինի ձեռ-

կան աշխարհին ծանօթացնում էին մի հայ առաջնակարգ պատմագիր, հաւասար Հերոդոտին: Թարգմանութիւններին կցուած էին լինում ծանօթութիւններ, որոնց նպատակն էր բացատրել հեղինակի մութ զարծուածքները, տեղեկութիւն տալ նրա յիշած աղբիւրների և պատմական անցքերի մասին, կամ լուսաբանել այն տեղերը, որոնք հակասում էին ուրիշ աղբիւրներից յայտնի իրողութիւններին: Քանի առաջ էր գնում գիտնականների ծանօթութիւնը Խորենացու պատմութեան հետ՝ այնքան հետզհետէ ծագում էին կասկածներ նրա աղբիւրների և աւանդած տեղեկութիւնների մասին: Մի ամբողջ հատոր հարկաւոր կը լինէր գրել՝ յիշելու համար բոլոր քննադատութիւններն ու պատասխանները Խորենացու պատմութեան վերաբերմամբ. այս պատմութիւնը ստեղծել է մի ամբողջ քննադատական գրականութիւն, որ արդէն մի մասնագիտութիւն է կազմում հայոց մատենագրութեան մէջ: Մենք միայն հարեանցի կը նշանակենք այդ քննադատութեան գլխաւոր ֆազիսները և այժմեան գրութիւնը:

Բանասէրների կասկածը ծագեցրեց նախ և առաջ Խորենացու նախնական պատմութեան գլխաւոր աղբիւրը, Մար-Աբաս Կատինան: Ըստ Խորենացու վկայութեան՝ Վաղարշակ, Հայոց առաջին Արշակունի թագաւորը (մօտ 150 տարի՝ Քր. առաջ), կամենալով ստույգ տեղեկութիւններ ստանալ Հայաստանի նախկին պատմութեան և նախարարական տոհմերի ծագման մասին և այսպիսի տեղեկութիւններ Հայաստանում չը գտնելով՝ ուղարկում է իւր աւագ եղբօր, Արշակ Մեծի մօտ մի ասորի գիտնական, Մար-Աբաս Կատինայ անունով և խնդրում է եղբորից՝ գիտնականի առաջ բանալ Նինուէի գրատունը, որպէսզի Մար-Աբասը այնտեղ փնտռէ և իրան բերէ իրան հետաքրքրող պատմութիւնը: Մար-Աբասը Նինուէի գրատունը քրքրելով՝ գտնում է մի հին ձեռագիր, որ պարունակելիս է եղել նախնեաց բուն պատմութիւնը, քաղղէարէն և յունարէն լեզուներով և ունեցել է մակագրութիւն, թէ քաղղէարէնից թարգմանուել է յունարէն՝ Աղեքսանդր Մեծի հրամանով, ուրեմն չորրորդ դարի քսանական թուականներում՝ Քր. առաջ: Այս գրքից Մար-Աբասը քաղում է միայն հայոց վերաբերեալ պատմութիւնը և բերում է Վաղարշակին, որ գիրքը իբրեւ թանկագին գանձ պահում է իւր գանձարանում և մի մասը փորագրել է տալիս արձանի վրայ: Այս գրքից ահա օգտուելով՝ Խորենացին պատմում է մեր նախնական

քով. գերմաներէն՝ մի անգամ, 1869-ին, Լաուէրի ձեռքով. հունգարերէն՝ մի անգամ, 1893-ին, Քրիստոֆ Սենկուտտի ձեռքով. հայերէն աշխարհարար՝ երկու անգամ, 1889-ին և 1898-ին Խորէն Ստեփանէի ձեռքով:

պատմութիւնը, որի մէջ մտնում են Հայկ, Արամ, Տիգրան և մինչև Վաղարշակ և նրա որդին Արշակ:

Եթէ վաւերական է խորենացու առաջ պատմածը Մար-Արամի և նրա գրքի մասին, ապա վաւերական կը լինի, գոնէ մեծ հնութեան վարկ կ'ունենայ, և հայոց նախնական պատմութիւնը, իսկ Վաղարշակի և Արշակի պատմութիւնները բոլորովին վստահելի կը լինին, որովհետեւ խորենացու ասածից յայտնի է, որ Մար-Արամ ինքն է գրել գրանց պատմութիւնները իբրեւ ժամանակակից: Բայց զանազան բանասէրների քննութիւնը մի քանի տասնեակ տարիների ընթացքում՝ ցոյց տուեց, 1) որ Նինուէն կործանուած էր դեռ վեցերորդ դարում Քր. առ., ուրեմն ոչ Աղեքսանդր Մակեդոնացու և ոչ Արշակ Մեծի ժամանակ նա գոյութիւն չուներ: 2) որ եթէ գոյութիւն էլ ունենար Նինուէն կամ նրա գրատունը՝ այնտեղ կը լինէին սեպագիր արձանագրութիւններով աղիւսներ, ինչպէս երևում է այժմեան պեղումներից Նինուէի աւերակներում, այն-ինչ ըստ խորենացու պատմութեան՝ Մար-Արամը գտել է այնտեղ գիրք՝ երկու լեզուով: 3) որ եթէ այդպիսի գիրք էլ լինէր Նինուէի գրատանը՝ դրա պարունակութիւնը համապատասխան կը լինէր Ասորեստանի պատմութեան ոգուն, որ արտայայտում է սեպագիր արձանագրութիւնների մէջ. այն-ինչ Մար-Արամի պատմութեան մէջ Ասորեստանի նախնիք—Բէլ, Շամիրամ և այլն, շատ անպատիւ կերպարանքով են դուրս բերուած, և ընդհակառակն, դիւցազնացած են նրանց հակառակորդ հայերը: 4) որ Բէլը, Շամիրամը իրական մարդիկ չեն եղել, այլ Բաբելոն-Ասորեստանեան աստուածութիւններ, ինչպէս և Հայկը՝ հին հայկական աստուածութիւն, ուրեմն և անվաւերական է նրանց պատերազմների և ուրիշ գործերի մասին պատմութեամբ, 5) վերջապէս Մար-Արամեան պատմութեան մէջ երևում են բազմաթիւ նշաններ, որոնք ցոյց են տալիս, թէ հեղինակը քրիստոնեայ է, Ս. Գրքին հետևող, բայց կամեցել է կեղծելով ցոյց տալ ինքն իրան իբրեւ հեթանոս: Այս բոլոր և դեռ ուրիշ հիմքերի վրայ՝ բանասիրութիւնը եզրակացրեց, որ Մար-Արամեան պատմութիւնն անվաւերական է և չարադրուած է Քրիստոսից շատ յետոյ մի քրիստոնեայ բարեպաշտ հեղինակի ձեռքով, որ իր պատմութեան նշանակութիւնը բարձրացնելու համար՝ հնարել է Վաղարշակի, Արշակ Մեծի, Աղեքսանդր Մակեդոնացու և այլն առասպելը:

Այս եզրակացութիւնը առաջին մեծ հարուածն էր, որ տրուեց խորենացու պատմութեան: Նրա գրքի ամենաթանկագին մասը, նախնական ժամանակների մասին, որի պատմիչը ինքն էր և իր համբաւաւոր աղբիւրը, Մար-Արամը՝ կորցրեց իր

նշանակութիւնը իբրեւ ստոյգ պատմութիւն և առ առաւելն մնաց իբրեւ մի առասպելախառն աւանդութիւն՝ շարադրուած կամ գրի առնուած քրիստոնէական դարերում։ Հայկ և իր պատերազմը Բէլի հետ, քաջ աշխարհակալ հայրենասէր Արամը, առաքելնի գեղեցիկ Արան, քաջ Տիգրան Հայկազեանը, որ սպանել էր իր ձեռքով Ա. Ժգհանկին, Վահէն և այլն, որոնք մի քանի հարիւր տարի հայոց մեծագործ նահապետներն էին համարուած՝ բոլորը երազի նման անհետացան իբրեւ պատմական անձնավորութիւններ...

Բայց քննադատութիւնը դեռ նոր էր սկսել իր գործը։ Հարց ծագեց այնուհետեւ, թէ ով է եղել Մար-Աբասեան պատմութեան հնարողը, արդեօք Խորենացին ունեցել է իր ձեռքին մի այլպիսի պատմական աղբիւր, թէ... Ինքն է ստեղծել թէ Մար-Աբասին և թէ նրա պատմութիւնը։ Ուրեմն բանասիրութիւնը սրանով շօշափեց Խորենացու բարեխղճութեան հարցը. արդեօք նա զո՞հ է գնացել մի անձանօթի կեղծքին, թէ ինքն է կեղծէք հնարողը. առաջին դէպքում՝ Խորենացին միամտաբար սխալուած կը լինէր, երկրորդ դէպքում՝ նենգաւորութեամբ ստող։ Երկու տեսակէտներն էլ ունէին իրանց պաշտպանները։ Վերջին տեսնամեակում կատարուած քննութիւններով լուծուեց և այս հարցը։ Սկզբում պրօֆ. Կարրիէր մաթեմատիկական մէթոդով ապացուցեց, թէ Խորենացի և Մար-Աբաս նոյն անձնավորութիւններն են, ուրիշ խօսքով՝ Մար-Աբասեան աղբիւր չէ ունեցել Խորենացին, այլ ինչ որ գրում է նրա անունով՝ ինքն է հնարում։ Բայց սրա հակառակ բազմաթիւ քննութիւններ (Ն. Մառի, Ֆէտտէրի, Խալաթեանցի և այլն) ցոյց տուին, որ Խորենացին ունեցել է և օգտուել է Մար-Աբասի անունը կրող մի կեղծ գրուածքից, և թէ այդ գրուածքի մի ուրիշ խմբագրութիւնը պահպանուած է ուրիշ մի հեղինակի մօտ (Սերէոսի Ա. դպրութեան մէջ)։ Վերջը Կարրիէր ինքն էլ խոստովանեց, որ Խորենացին արդարեւ ունեցած պէտք է լինի Մար-Աբասեան աղբիւր և թէ նա ընդունակ չէ հնարելու չեղած նոր աղբիւրներ։

Մի անգամ որ Խորենացու գլխաւոր աղբիւրի, Մար-Աբասի, կեղծքը բացուեց՝ կասկածները սաստկացան և նրա միւս աղբիւրների վերաբերմամբ։ Յիշե՛ք մի-երկուսը միայն։ Պրօֆ. Կարրիէր քննութեան ենթարկեց Խորենացու պատմութեան այն գլուխները, որտեղ պատմուած է Արշամի, Աբգարի, Սանատրուկի և Մանուհի մասին, և համեմատեց Լաբուքնայի (Ղերուր-նայի) պատմութեան հետ, որ ծառայել է Խորենացուն իբրեւ աղբիւր այս տեղերում։ Համեմատութիւնը պարզեց ընթերցողի առաջ Խորենացու սովորութիւնները՝ աղբիւրներից օգտուելու

նկատմամբ.—նա միանգամայն թէ բարեխիղճ է և թէ կամայական. բարեխիղճ է նրանով, որ ոչինչ իրանից չէ հնարում, այլ առնում կամ եղբակացնում է աղբիւրներից. կամայական է նրանով, որ աղբիւրի տեղեկութիւնները ինքն ուղղում կամ լրացնում է այն կերպով ինչպէս իրան հաւանական է թւում ուրիշ աղբիւրների կամ անձնական դատողութեան հիման վրայ: Այսպէս, օրինակ, Արգարը Եղեարայի թագաւոր է ըստ Լաւրուրնայի. Խորենացին, գիտնալով, որ Եղեարան Հայաստանի սահմանների մէջ է ընկնում՝ եղբակացնում է, թէ ուրեմն Արգարը հայոց թագաւոր է եղել, որ իրօք այսպէս չէ: Կամ՝ կարդալով հայերէն Լաւրուրնայում Արգարի տիտղոսը—«Արգար Արեւալայ»՝ եղբակացնում է, թէ ուրեմն Արգարի հայրն եղել է Արշամ, ուստի և ստեղծում է մի նոր թագաւոր հայոց—Արշամ անունով. այն ինչ պարզւում է, որ Լաւրուրնայի հայերէն թարգմանութեան «Արշամայ» բառը աղաւաղութիւն է Լաւրուրնայի ասորերէն բնագրի «ուկամայ» բառին, որ Արգարի ժակդիրն է և նշանակում է սև—«Ան Արգար»: Եւ այլն: Պրօֆ. Խալաթեանց քննութեան ենթարկեց Խորենացու վիպական աղբիւրները: Յայտնի է, որ Խորենացին յաճախ յիշում է հին Հայաստանի վիպասանաց երգերը կամ Գողթան երգերը, որոնցից երբեմն նոյնութեամբ հատուածներ էլ է մէջ բերում և մի քանի գլուխ իր պատմութիւնից—մանաւանդ Արտաշէս Բ-ի և Արտաւազդի մասին, հիւսում է այդ երգերի բովանդակութիւնից, նրանց այլաբանութիւնը (այսինքն բանաստեղծական փոխաբերութիւնը) ճշմարտելով (այսինքն՝ պատմական լեզուի վերածելով, մեկնելով): Մ. Էմինը շատ աշխատել է Խորենացու այս վէպերն ուսումնասիրելով, նրանցով զբաղուել են և ուրիշ բանասէրներ (Գաթըրճեան, Զարբանաւեան, Դիւլօրիէ, Ֆէտաէր և այլն): Էմինը ցոյց էր տուել, թէ ոչ միայն այն հատուածները, որ Խորենացին, ըստ իր վկայութեան, առել է վէպերից, այլ և շատ ուրիշ գլուխներ (Հայկ—Արամ—Տիգրան և այլն) հիւսուած են նոյն ազգային վէպերից, և թէ Մար—Արաս, կամ ով և լինի նրա պատմութեան հնարողը, իր պատմական նիւթը քաղել է ոչ թէ Նինուէի գրատանից, այլ հայոց ժողովրդական երգերից: Այս տեսակէտով առանձին նոր արժէք կը ստանար Խ. ու պատմութիւնը, իբրև հաւաքիչ հայոց հին ազգային պատմական աւանդութիւնների, որոնք այժմեան բանասիրութեան աչքում թանկագին նիւթեր են որ և է ազգի հին պատմութեան, ազգագրութեան և կրօնի համար: Բայց Էմինի այս տեսակէտին ուժեղ հակառակորդ դուրս եկաւ նրա աշակերտ պրօֆ. Գր. Խալաթեանցը: Սա 1896-ին հրատարակեց մի ընդարձակ աշխատասիրութիւն, «Армянскій

ЭПОХЪ ВЪ ИСТОРИИ Арменіи Моисея Хоренскаго» վերնագրով, որի մէջ ճգնում է ի միջի այլոց ապացուցանել, թէ Խորենացու յիշած և գործածած հայկական վէպը՝ ժողովրդի ստեղծագործութիւն չէ, այլ գրաւոր ծագումն ունի և աւելի կամ նուազ յաջողութեամբ վերամշակումն է այնպիսի նիւթերի, որոնք վերցրուած են Աստուածաշնչից և ուրիշ թարգմանական կամ հայերէն հեղինակութիւններից: Ուրիշ խօսքով ասելով՝ պրօֆ. Խալաթեանց, հերքում էր գոյութիւնը այն ազգային վիպասանների, որոնց երգերից Խորենացին, ինչպէս ինքը վկայում է, քաղել է իր պատմութեան այս կամ այն հատուածը և որոնցից մի քանի տողեր տեղ-տեղ մէջ է բերում անփոփոխ: Խալաթեանցի այս աշխատութիւնը, չը նայելով որ պարունակում է շատ գեղեցիկ և յաջող ուսումնասիրութիւններ Խորենացու պատմութեան հետ կապուած ուրիշ խնդիրների մասին, բայց վերոյիշեալ էական մասում ընդունելութիւն չը գտաւ քննադատութեան կողմից: Թողնելով ուրիշ քննադատութիւնները այս մասին՝ բաւականա՜նա՜ք յիշելով Մ. Աբեղեանի ուսումնասիրութիւնը «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմութեան մէջ» (մի շարք յօդուածներ, որ սկսեցին տպուել «Արարատ» ամսագրում 1899 թ. յունիսից և դեռ չարունակուած են), որի մէջ հեղինակը մի առ մի քննութեան է ենթարկում Խորենացու իբրեւ վէպ մէջ բերած և իբրեւ վիպական աղբիւրից քաղած հատուածները, քննադատում է Գ. Խալաթեանցի հայեացքներն ու փաստերը նրանց մասին և դալիս է այն եզրակացութեան, թէ հին Հայաստանում գոյութիւն ունեցել են պատմական բովանդակութեամբ ժողովրդական երգեր ու առասպելներ, և Խորենացին օգտուել է նրանցից:

Բայց Խորենացու անձնաւորութեան և նրա պատմութեան վարկի նկատմամբ ամենախոշոր հարցը որ ծագեց՝ այն էր, թէ երբ է գրուել այս պատմութիւնը: Խորենացու իր մասին տուած կցկտուր տեղեկութիւններից երևում է, որ նա եղել է Ս. Սահակի և Մեսրոպի աշակերտ, նրանց հրամանով Եփեսոսի ժողովից (432 թ.) յետոյ ուղարկուել է ընկերներով Աղեքսանդրիա քաղաքը՝ պանծալի յունարէն լեզուն սովորելու. ուսումն առնելուց յետոյ Հայաստան վերադառնալով՝ նա իր վարդապետներին չէ գտնում այլեւ կենդանի, և նրանց մահը ողբում է շատ սրբատառ չ կերպով, ինչպէս մէկը, որ գրկուել է բոլոր յոյսից ու մխիթարութիւնից և չուրջը տեսնում է միայն քայքայում և թշնամական վերաբերմունք դէպի իր անձն ու գիտական պատրաստութիւնը: Հիմնուելով այս ցուցմունքների վրայ՝ և յիշելով որ պատմագիրը ինքն իրան կոչում է—պատմութիւնը գրելու

ժամանակ—«Ծեր, հիւանդոտ»՝ ընտանեացու եղբայրացուս էր, որ Խորենացին ապրել է հինգերորդ դարում և պատմութիւնը գրել է նոյն դարի վերջերում։ Այսպէս էլ ճանաչուած էր Խորենացին երկար դարերի ընթացքում, մինչև մօտ ժամանակներս։ Բայց բանասիրական քննադատութիւնը այս կողմից էլ շօշափեց նրա պատմութիւնը և մի շարք փաստերի վրայ հիմնուելով կարծիք յայտնեց, թէ այդ պատմութիւնը եօթներորդ—ութերորդ, մինչև իսկ իններորդ դարի գործ է։ Այս կարծիքը ձշտուելու ղէպքում՝ Խորենացու պատմութիւնը կը գառնայ մի գրական կեղծիք, իսկ հեղինակը—կը լինի նա, Մովսէս Խորենացին կամ մի անծանօթ հեղինակ—կը հանդիսանայ իբրև խաբեբայ կեղծող։ Երկու ղէպքումն էլ վերջնականապէս կը կոտորուի այս պատմութեան ու նրա հեղինակի պատմական ու բարոյական վարկը։

Այս կարծիքն արծարծող ու փառարանող հանդիսացաւ անցած դարի իննսնական թուականներում (1893-ից սկսած) Փրանսիացի հայագէտ պրօֆ. Ա. Կարրիէր, թէպէտ նրանից մօտ 10 տարի առաջ էլ նոյն կարծիքը յայտնել էր և գերմանացի գիտնական Գուտշմիտը, որ մի քանի պատմական-ժամանակագրական փաստերի հիման վրայ՝ եզրակացնում էր, թէ Խորենացու պատմութիւնը գրուած պէտք է լինի եօթներորդ դարի առաջին կեսում (634—642 թուականներին), մի անծանօթ հայի ձեռքով, որ իւր վրայ է առել Մովսէս Խորենացու գիմակը։ Բայց Ա. Կարրիէր աւելի առաջ գնաց. նա ցոյց տուեց եօթներորդ դարի վերջում գրուած հայերէն աղբիւրներ (գլխաւորապէս Սեղբնատրոսի վարքի և Սոկրատի եկեղեցական պատմութեան հայերէն թարգմանութիւնները), որոնցից անկասկածելի կերպով օգտուել է Խորենացին, որից եզրակացրեց, թէ այս պատմութիւնը չէ կարող գրուած լինել ութերորդ դարի սկզբներից առաջ։ Կարրիէրի հետքով գնացին և հայ բանասէրներ, որոնցից պրօֆ. Գր. Խալաթեանց մի քալ էլ աւելի առաջ գնաց—պատմութեան գրութեան ժամանակը հասցրեց ութերորդ դարի վերջերը կամ իններորդ դարի սկզբները։ Այս ժամանակները (1897) տպագրուեց Սեղբնատրոսի վարքի հայերէն թարգմանութիւնը, որ կատարուած է 678 թուին. այստեղ գտնուեց մի երկար գովասանական հատուած Սեղբնատրոս հայրապետի մասին, մի և նոյն հատուածը, շատ աննշան տարբերութիւններով, գտնուած է Խորենացու պատմութեան մէջ՝ յարմարեցրած Ս. Մեարմարի... Այս նմանութեան կամ փոխառութեան վրայ միաժամանակ մատնանիչ եղան Գր. Խալաթեանց և Գ. Տէր-Մկրտչեանց, և քանի որ անտարակուսելի էր համարուած, որ այստեղ փոխառութիւնը անողը Խորենացին է և ոչ թէ վարքի թարգմանիչը՝ ինքն

ըստ ինքեան եղրակացրուեց, որ 678 թուից առաջ Խորենացու հայոց պատմութիւնը չը կար, այլ պէպք է գրուած լինէր գրանից յետոյ ութերորդ դարում, կամ նոյն իսկ իններորդի սկզբում, ինչպէս կարծում էր Գր. Խալատեանցը:

Այս՝ միմեանց յաջորդող մերկացումներն ու եռանդով տա-
րուած քննադատութիւնները առժամանակ գրեթէ բոլորին հա-
մոզեցին, թէ Խորենացու պատմութիւնը մատենագրական կեղ-
ծիք է, 8—9-րդ դարերում սարքուած, համոզուեցին մանաւանդ
Էւրոպացի բանասէրները, որոնք հնարաւորութիւն չունէին ման-
րամասն հետազոտութիւններ կատարել հայ մատենագրութեան
մութ գաւառներում): Բայց քիչ յետոյ (1898-ի վերջերում և 1899 թ.
սկզբներում) լոյս տեսան երկու նոր ուսումնասիրութիւններ,
որոնք հերքում էին վերոյիշեալ, արդէն գրեթէ ճշմարտութիւն
համարուած կարծիքը: Առաջին ուսումնասիրութեանը մէջ, որ
տպուեց «Մշակում», հեղինակը, Նորայր Բիւզանդացին, բազ-
մաթիւ օրինակներով և համեմատութիւններով ցոյց տուեց, թէ
այն տեղերում, որտեղ Խորենացին մի կողմից, իսկ Սեղբեստրո-
սի վարքն ու Սոկրատի եկեղեցական պատմութիւնը միւս կող-
մից՝ բառացի նմանում են միմեանց՝ փոխ առնողը ոչ թէ Խո-
րենացին է, այլ Սեղբեստրոսի և Սոկրատի թարգմանիչները.
ուրեմն Խորենացու պատմութիւնը 678 թուին եղել է արդէն
մի հեղինակաւոր դրական երկասիրութիւն, որի հաղորդած
պատմական տեղեկութիւններից և յունարէն բնագրից թարգմա-
նած պատրաստ հատուածներից օգտուել են Սեղբեստրոսի և
Սոկրատի թարգմանիչները: *) Երկրորդ ուսումնասիրութեան
մէջ («Սերէոսի պատմութիւնը և Մովսէս Խորենացի») մենք աշ-
խատեցինք ցոյց տալ, որ եօթներորդ դարի կէսերին գրող Սե-
րէոս պատմագիրը օգտուել է Մովսէս Խորենացու պատմու-
թիւնից, նրան յանուանէ յիշելով և կոչելով «հաւաստի և ճշմա-
րիտ մատենագիր», ուրեմն Սոկրատի և Սեղբեստրոսի թարգմա-
նութիւններից դեռ 30 տարի առաջ գոյութիւն ունէր և հռչա-
կուած էր Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը:

Այս վերջին ուսումնասիրութիւնների դէմ դեռ առարկու-
թիւններ չեն եղել, և Խորենացու պատմութեան գրուելու ժա-
մանակի ինդիրը այս գրութեամբ էլ մանում է քսաներորդ դա-
րը, դեռ վերջնական վճռի սպասելով:

Թէև այս ինդիրը դեռ առկա է մնացել, բայց 19-րդ դա-
րում, մանաւանդ վերջին երկու տասնամեակում կատարուած քնն-

*) Ախտոս որ Նորայրի այս հետաքրքրական ուսումնասիրութիւնը,
հեղինակի ընտանեկան դժբախտութեան պատճառով, թերի մնաց:

նութիւնները շատ բաներ պարզեցին Սորենացու պատմութեան նկատմամբ: Սորենացին այժմ անսխալ պատմագիր չէ, պատգամախօս պետարան չէ, ինչպէս համարուած էր դարերով և դեռ համարուած էր 19-րդ դարի սկզբում: Նա սխալական է և յաճախ՝ սխալաշատ: Նա չէ գործածել հին, ներկայումս անհետացած, վաւերական և խիստ հետաքրքրական աղբիւրներ, այլ նրա գործածած աղբիւրները ամենամեծ մասամբ ծանօթ են մեզ, իսկ որոնք անծանօթ են՝ կասկածելի է նրանց գոյութիւնը: Նա այլևս առաջնակարգ պատմական աղբիւր չէ, այլ երկրորդակարգ, որովհետև բանասիրութեան այժմ յայտնի են Սորենացու աղբիւրները, ուստի և բանասիրութիւնը ուղղակի աղբիւրներին է զիջում փոխանակ Սորենացու միջնորդութեանը դիմելու: Սրանց հետ միաժամանակ պարզուեց, որ Սորենացին հմտութեամբ, հայեացքներով, ճշակով բարձր է կանգնած քան բոլոր հայ հեղինակները, որ նա մի հանճարեղ մատենագիր է, և նրա գրուածքը չէ կարելի վեր ի վերոյ քննադատել, այլ պէտք է մանրակրկիտ ուշադրութեամբ կանգ առնել նրա ամեն մի խօսքի, ամեն մի բառի վրայ—պէտք է մեկնել նրան, որովհետև նրա ամեն մի խօսքը մտածուած և ըստ այնմ գրուած է: Այստեղից բնականաբար ծագեց մի պահանջ, որ սկսեց աւելի և աւելի ընդհանրանալ—այն է՝ նախ ունենալ Սորենացու պատմութեան բնական հրատարակութիւնը, և ապա նրան քննադատել: Նախ հաստատ գիտենալ, թէ ինչպէս է գրել Սորենացին, յետոյ հասկանալ նրա գրածը, ապա թէ քննադատել: Այս պահանջը ծագեց նրանից, որ բազմաթիւ փորձերից երևաց, թէ շատ բան որ մենք մինչև այժմ կարդում էինք իբրև Սորենացու գրած և դէն էինք ձգում իբրև սխալ՝ Սորենացու գրածը չէ, այլ ձեռագիրների աղաւաղութիւն է. երևաց նոյնպէս, որ շատ բան մենք դեռ չենք էլ եղել հասկացած և մեր չհասկացողութեան պատճառով մեղադրելիս ենք եղել Սորենացուն: Այս կարևոր պահանջն էլ—քննական, ստուգուած հրատարակութիւն, ոչ միայն Սորենացու պատմութեան, այլ և մեր հին հայ հեղինակների—19-րդ դարից անցնում է քսաներորդ դարը և անկասկած կիրառործուի ներկայ դարում:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

(Կը շարունակուի)